

Kerkwees: Verleentheid of geleentheid?

■ Die krisis

Met die aanbreek van die twintigste eeu heers 'n gees van optimisme en waagmoed. Wetenskaplikes verrig wonderwerke in die vorm van motors, vliegtuie, moderne fabriek en nuwe medisyne. Die bekende Sendingkonferensie in Edinburgh in 1910 skep by kerke¹ en sendingorganisasies die verwagting van groei. Die voortgang van die evangelie is vanselfsprekend.

Na 1910 verander die gesprek oor kerkwees. Politieke ekstremisme en militêre geweld word 'n wêreldwye verskynsel. Burgerlike godsdiens word die reël eerder as die uitsondering. Kerke regverdig politieke programme, nasionale ideale, geweld, rassisme en militêre optrede moreel (kyk Boyd

1. Terminologie soos volg gebruik [kyk De Groot (2007b:240–241); Mannion and Mudge (reds.), (2010:3)]:

- 'Kerk' verwys na die liggaam van Christus wat ewig, heilig en algemeen is en deur die geskiedenis op verskillende maniere konkreet gestalte aanneem.
- 'Kerkwees' dui op die kerk as gebeure, dus nie 'n selfstandige naamwoord nie maar 'n werkwoord.
- 'Gemeente' verwys na 'n plaaslike geloofsgemeenskap.

2005). Na beraming sterf 231 miljoen mense in die loop van die twintigste eeu in etniese en oorlogsverwante konflik (kyk Leitenberg 2006; Scaruffi 2009). Die bekroonde Britse skrywer, Margaret Drabble (2001:160), verwoord mense se ontnugtering in 'n voordrag by die Royal Society of Literature op 14 Desember 2000. Sy beskryf die twintigste eeu as 'n *'beastly century'*.

Deur die loop van die twintigste eeu word die kerk toenemend gemarginaliseer. Lidmate verlaat die kerk in groot getalle (Van't Spijker 1990d:507–508). Kerklike optimisme verdwyn soos mis voor die son. Die era van die Christendom het verbygegaan. Die organiese eenheid wat sedert die Edik van Milaan (313 n.C.) tussen kerk, volk en owerheid tot 'n omvattende *corpus christianum* gegroei het, verbroekel finaal. Krampagtige pogings van kerke om 'n 'Christelike samelewing' lewend te hou versnel die verval van die kerk, eerder as om dit te vertraag.

Die krisis van die kerk verdiep verder aan die begin van die een en twintigste eeu. Die krisis word op 'n simplistiese wyse toegeskryf aan sekularisasie. Dit is egter duidelik dat die kerklike krisis nie in die eerste plek aan eksterne faktore toegeskryf moet word nie, maar inherente sistemiese problematiek. David Kinnaman (2007:11), direkteur van die invloedryke Barna-groep, skryf byvoorbeeld *'Christianity has an image problem ...'* 'n Empiriese ondersoek deur die Barna-groep in die VSA toon aan dat 40% van jongmense tussen 16 en 29 hulself as *'unchristian'* beskou (kyk Kinnaman 2007:15). Die hoofrede vir hulle *'deconversion'* is die persepsie dat die kerk nie vertrou kan word nie, 'n gebrek aan integriteit vertoon en nie aan die kerk se eintlike doel beantwoord nie. Vanuit hierdie perspektief het die kerklike instituut self daaraan skuld dat mense nie net die kerk nie, maar ook die Christelike geloof verlaat.

In Suid-Afrika is dit nie veel anders nie. Die media se beriggewing oor kerke is dikwels negatief. Op die voorblad van die Pretoria News (Vrydag

21 Augustus 2015) berig Ilanit Chernick dat die Suid-Afrikaanse Commission for the Protection of Rights of Cultural, Religious and Linguistic Communities teen die ‘*charlatan practices*’ van sommige kerke en pastore gaan optree. Volgens die berig beplan die kommissie ’n empiriese ondersoek na ‘*dangerous religious practices*’. ’n Voorbeeld van só ’n praktyk is die verkoop van ‘heilige water’ wat vigs kan genees. Daar word aangedring dat pasiënte hulle medikasie staak en ten duurste van die ‘heilige water’ koop. Die mediese implikasies hiervan is duidelik. Die vraag is of kerke strafregtelik vervolg sou kon word as hulle met sulke onverantwoordelike optrede mense se lewens in gevaar stel. Die kommissie is ook besorg oor die kommersialisering van godsdiens en die uitbuiting van arm mense.

Dit is opvallend hoe kritiek teen kerke toeneem en joernaliste nie skroom om wanpraktyke aan die kaak te stel nie. Kerke se gebruike en werkwyses word bevraagteken. Ook in teologiese literatuur is daar toenemende kritiek teen kerke. Temas wat herhaaldelik na vore kom, sluit in:

- *Institusionalisme*: Tradisionele kerke is hoofsaaklik begaan oor die eie oorlewing en die instandhouding van strukture. Hulle is ontrou aan hulle roeping (kyk Viola & Barna 2008).
- *Materialisme*: Sekere kerke funksioneer soos kommersiële ondernemings. Hulle het aandeelhouders, direkteure en doen uitgebreid bemarking. Gemeentes funksioneer as besighede en genereer inkomstes van miljoene dollar per jaar. Wêreldwyd verdien gemeenteleiers salarisse van meer as ’n miljoen dollar per jaar. Die kerke se bemarking, geboue en werkwyse is toonbeeld van Westerse materialisme (kyk Rah 2009).
- *Seksuele wanpraktyke*: Die media en veral film beeld die kerk dikwels uit as ’n instelling of omgewing waar seksuele wanpraktyke geduld word. Hans Küng (1976:28) het daarop gewys dat selfs die wese van die kerk

are subject to the effect of 'un-nature'... All ecclesiology must take as one of its bases, not merely the historicity of the Church, but the fact that the church is historically affected by evil

Eksposés oor pedofilie en seksuele misbruik het die Rooms-Katolieke Kerk in 'n groot verleentheid gebring. In Suid-Afrika verskyn predikante op die agterblad van Sondagkoerante.

- *Bedrieglike bediening*: 'Geloofsgenesing' word gereeld as bedrog ontmasker. 'n Internetsoektog na 'fraudulent healing ministries' lewer binne sekondes meer as 'n miljoen trefslae op. Pasiënte sterf omdat hulle hul medikasie staak en in die VSA is daar pogings om die geloofsgenesers wat daarvoor verantwoordelik is, wetlik te vervolg (kyk Randi 1987).

Die kerklike krisis gaan myns insiens om baie meer as sekularisasie, die openbare beeld van die kerk, of selfs lidmate wat die kerk verlaat. Dit is ook nie iets wat met goeie bestuur, bemarking of 'n slim kommunikasie-strategie reggestel kan word nie. Die kernprobleem is dat die kerk sêlf nie verstaan wat dit beteken om kerk te wees nie. 'n Positiewe beeld in die media is nie al wat die kerk nodig het nie. Radikale² en ingrypende kerkhervorming is nodig.

Baie teoloë het die afgelope dekades vanuit verskillende perspektiewe die kerklike krisis en die nood aan kerkhervorming verwoord. Karl Barth (1935) spreek in *Das Evangelium in der Gegenwart* die oortuiging uit dat die era van die Christendom in Europa onherroeplik verby is (kyk Busch 2004:242). In sy uiteensetting van die *Apostolicum* (Barth 1936) kritiseer hy kerklike institusionalisme. Die wesenlike van kerkwees is nie in strukture soos volkskerke, landskerke of nasionale kerke te vind nie, maar in die

2. *Radikaal* word gebruik in die sin van die Latynse oorsprong, *radix*, as die wortel. Radikale transformasie wil deurdring tot die diepste wese van die kerk en kerklike handeling daarvolgens transformeer. *Transformasie* moet nie in die politieke sin verstaan word nie, maar in die Bybelse sin van *metamorphosis*. Hierdie gedagte word later verder bespreek.

organiese eenheid tussen Christus en sy kerk. Wanneer mense deur die Heilige Gees gelei word om onder die heerskappy van Christus te leef en diensbaar te wees, word die kerk 'n ruimte waar skuld bely word, bekering plaasvind en geloof gedy (Barth 1936:121–122). Volgens Barth is die enigste byvoeglike naamwoord wat by 'kerk' gevoeg kan word, 'Christus-belydend' (kyk Van't Spijker 1990d:507).

Barth (1953) stel sy ekklesiologie hoofsaaklik in Deel IV/1 van sy *Kirchliche Dogmatik* (KD) aan die orde. Daarin beklemtoon hy dat die kerk die liggaam van Christus is; dat dit om Christus gaan en nie om die instandhouding van 'n instituut nie; dat dit nie in die eerste plek om menslike handeling gaan nie, maar om die Heilige Gees wat die kerk byeenbring, toerus en uitstuur. Dit gaan derhalwe ook nie oor mense se opinie van die kerk nie, maar oor die Heer wat die kerk met vurige kritiek louter (KD IV/1/62/2:770). Daarom kan die kerk nie anders as om *ecclesia semper reformanda* te wees nie.

In die Nederlandse konteks beklemtoon Hendrik Kraemer na die Tweede Wêreldoorlog dat die kerk nog nooit vry van krisis was nie (Kraemer 1947:24). Dat die kerk *ecclesia militans* is, besef elke geslag Christene opnuut. Die kerk is altyd onderweg, altyd strydend, altyd onderwerp aan bedreiging. Vir Kraemer, soos Barth, is die kernoorsaak van die krisis nie eksterne bedreiging nie, maar *die kerk se onvermoë om werklik kerk te wees*. Die diskrepansie tussen wat die kerk wesenlik is en hoe die kerk sigbaar gestalte aanneem, veroorsaak die krisis en lei tot verval.

Gerben Heitink (2000a) meen:

de bemiddeling van het christelijk geloof is in de moderne samenleving problematisch geworden. De praktische theologie, verstaan als handelingswetenschap, is ten diepste een crisiswetenschap. Zij weerspiegelt, gezien vanuit het perspectief van kerk en geloof, de crisis van de moderne tijd, in een woord de vraagstuk van de moderniteit ... en grijpt terug op de crisis die vanaf de Verlichting als een zuurdesem de Europese cultuur doortrekt. (bl. 27)

Kerkwees: Verleentheid of geleentheid?

Sewe jaar later stel hy dit nog skerper:

Het gaat niet goed met de kerk. Als in onze tijd niet een ingrijpende heroriëntatie plaatsvindt, is het met de kerk als instituut in ons land menselijkerwijs gesproken binnen enkele generaties voorbij. (Heitink 2007:Voorwoord)

En verder:

Ook zelf beoordeel ik de huidige toestand van de kerk als ernstig. Het gaat hier om wellicht de zwaarste crisis in de geschiedenis van de kerk in West-Europa sinds zijn ontstaan. (Heitink 2007:21)

Ook in Rooms-Katolieke geledere was die krisis van die kerk op die agenda, sowel voor, tydens as na Vaticanum II (1962–1965). Hans Küng (1976:48) vra byvoorbeeld: *‘Does the Church have a future?’* Hy beklemtoon dat die evangelie in die huidige krisis verkondig moet word op ’n manier wat getrou is aan die wese en roeping van die kerk. Dertig jaar later beantwoord hy self sy vraag oor die toekoms: ‘Voortbestaan is net moontlik as die kerk daarin slaag om by die Verligting, Kerkhervorming en Middeleeue verby te beweeg en weer op die oerkerk te fokus’ (Küng 2003:204).

Ook in Suid-Afrika is daar sedert die 1980’s ’n groeiende gewaarwording dat die kerk ’n krisis in die gesig staar. Volgens David Bosch ([1991]2006:3–5) is die krisis ’n wydlopende verskynsel. Hy koppel dit aan gebrekkige sending. In ’n moderne en postmoderne samelewing word dit toenemend moeilik om missionaal te leef. Binne en buite die kerk is daar baie mense wat meen sendingwerk is onnodig, terwyl Jesus se groot opdrag (Matt. 28:18–20)³ die rede vir die kerk se bestaan is. ’n Krisis van die sending is ’n krisis van die kerk. As die hoofsaak van wat gedoen moet word, nie gedoen word nie, is die kerk ontrou aan die roeping en opdrag van Jesus.

3. Alle teksverwysings uit die Nuwe Afrikaanse Vertaling (NAV), © Bybelgenootskap van Suid-Afrika (1983).

In reaksie op die krisis van die kerk en die klem op ekklesiologie meen J.P. Oberholzer (1995:852) dat 'n skuldbelydenis nodig is, naamlik dat die kerk met baie dinge besig is sonder om werklik na die Here te luister. Oberholzer pleit daarvoor dat 'n uitgediende model van kerkwees vervang word met 'n meer prinsipiële eietydse een.

Oberholzer (1999:144) se kritiek word nog skerper wanneer hy skryf dat 'die wisseling van die eeu ... en die millennium ... ons konfronteer met die mislukking van byna alles waarmee die kerk hom besig gehou het. Die groei van die kerk het negatief geword, ekonomies worstel hy om te bestaan, sy teologiese voorraad is in baie opsigte onbruikbaar, sy politieke erfenis in skerwe.' Die geskiedenis van 'n kerk waar mense die kerk tot hulle eiendom maak, is noodwendig 'n geskiedenis van mislukking.

Met die aanbreek van die derde millennium is daar wêreldwyd 'n gevoel van pessimisme. Dit is nie net die gevolg van ekonomiese ineenstorting en wêreldwye terreuraanvalle nie, maar in kerklike geledere is daar 'n diep bewussyn dat ons op 'n historiese breuklyn staan. Darrell Guder (2000) stel dit soos volg:

The reformed tradition emphasizes that 'the church once reformed is always in the process of being reformed according to the Word of God'. The phrase *ecclesia reformata secundum verbi Dei semper reformanda* is used a great deal in North Atlantic Reformed circles these days, probably because of the crisis in which most of these churches find themselves. (bl. 150)

Nelus Niemandt (2007:38) meen dat die kerk self die krisis veroorsaak. Die kerk, in die sigbare gestalte daarvan, is die oorsaak van toenemende ongeloof en kerkverlating. Tradisionele kerke en denominasies 'het nie enige kans in die postmoderne wêreld nie ... en ry selfs die koninkryk van God in die wiele'. Ook Pete Ward (2002:13) vra of die kerk nie 'n aandeel in die krisis het nie: '*The question is whether our churches are part of the problem or part of the solution.*'

Stanley Hauerwas (2013:ix–xi) skryf in sy jongste boek, *Approaching the end*, op 'n byna apokaliptiese wyse oor die einde van die kerk: '*The end that the church is approaching, or at least some churches may be approaching, is quite literally death*'. Hy meen dat die Christendom aan sy einde gekom het. Dit sal lei tot die verval van alle kerke, ook dié wat oënskyklik besig is om te groei, omdat hulle vasgevang is in die allesoorheersende verbruikerskultuur (kyk ook Volf 1998:6). Volgens Hauerwas is dít die prys wat betaal word omdat die kerk ter wille van sosiale aanvaarbaarheid en status die eie identiteit prysgegee het. Verval is die gevolg daarvan dat die kerk nie meer kerk is nie en nie meer met integriteit kan kerk wees nie.

In 'n onlangse publikasie beskryf Cheryl Peterson (2013) dit soos volg:

We are living in a time when survival is on the mind of most mainline congregations and denominations ... One analyst has forecast that, given certain trends and demographics, my denomination, the Evangelical Lutheran Church in America, will 'turn out the lights' in 2046. (bl. 1)

Hoewel veranderinge in die Amerikaanse samelewing die tradisionele reformatoriese kerke ten sterkste raak, ondervind pinksterkerke en sogenaamde 'megakerke' ook 'n toenemende daling in lidmaattal. Nuwe godsdienstige bewegings groei ten koste van tradisionele reformatoriese kerke én pinksterkerke. Postmoderne mense beweeg weg van groot organisasies en kerke na kleiner en meer intieme geloofsgemeenskappe waar hulle egte gemeenskap en 'n verdiepte spiritualiteit kan ervaar (Peterson 2013:3).

Reformatoriese kerke in Suid-Afrika gaan gebuk onder 'n bestaanskrisis en 'n gebrek aan groei. Krisis hoef nie noodwendig negatief te wees nie. Dit kan ook lei tot 'n *kairos*-moment (Mark. 1:15), 'n oomblik van waarheid. Die woord 'krisis' dui op die erns en dringendheid van die situasie, maar ook op die moontlikheid van hervorming en 'n keerpunt in die geskiedenis (Heitink 2007:332).

■ Die verleentheid

Kerke wêreldwyd is in die verleentheid omdat hulle nie daarin slaag om die agteruitgang om te keer of te stuit nie. In baie lande het die getal lidmate en Christene drasties afgeneem⁴. Sending het feitlik tot stilstand gekom. Dit lyk of die kerk faal in die roeping en opdrag van die Here Jesus:

Aan My is alle mag gegee in die hemel en op die aarde. Gaan dan na al die nasies toe en maak die mense my dissipels: Doop hulle in die Naam van die Vader en die Seun en die Heilige Gees, en leer hulle om alles te onderhou wat ek julle beveel het. En onthou: Ek is by julle tot die voleinding van die wêreld. (Matt. 28:18 ev.)

Frost en Hirsch (2003) verwoord die verleentheid soos volg:

When we reflect on the 1990's, the declared Decade of Evangelism, we are given cause for deep concern. For all the flurry and activity across the West, in particular the U.S. and U.K., church members have continued to decline. When once it was assumed that church planting was the strategy of reaching a postmodern West, church-growth experts are now having second thoughts. Church membership had been flagging, and as the Decade of Evangelism proceeded, fewer and fewer churches were being planted. (bl. 17)

Alan Hirsch (2006) skryf verder:

For the vast majority of churches, church growth techniques have not had any significant or lasting effect in halting their decline. Of the 480 000 churches in America, only a very small portion of them can be described as successful seeker-sensitive churches, and most of them have fewer than eighty members. What is more, the church in America is in decline in spite of having church growth theory predominating our thinking for the last forty or so years ... It has failed to halt the decline of the church in America and the rest of the Western world. (bl. 36)

Ook Kees de Groot (2007b:41) toon aan dat kerklike verval voortduur, ten spyte van die indringende navorsing wat daarvoor gedoen word. Die opleiding van teologiese studente berei hulle voor op 'n kerk en samelewing wat nie meer bestaan nie. Waar tradisionele vorme van kerkwees verdwyn en nuwe vorme ontstaan, verlaat honderde

.....
4. In 'n volgende hoofstuk word die verlies aan lidmate in groter detail bespreek.

predikante die bediening omdat hulle nie hierop voorbereid of hiervoor toegerus is nie.

Vir baie Christene was die kerk in die verlede rustig, koninklik en triomferend op weg. Selfs 'n *'beastly century'* soos die twintigste eeu word nostalgies geïdealiseer. Die kerk was egter nog *altyd* verleë oor die onvermoë om konkreet gestalte te gee aan wat dit reeds in Christus is. Tog is die kerk nie onbelangrik nie. Krisis, stryd en verleentheid pas beter by kerk as mag en rykdom en vooruitgang. Die angskor die kerk se oënskynlike verval is te wyte aan 'n lewens- en werklikheidsbeskouing waar voorspoed en mag deurslaggewend is.

■ Die belang van die plaaslike gemeente

In reformatoriese ekklesiologie en kerkreg is die plaaslike gemeente nog altyd as fundamenteel belangrik beskou. Die plaaslike gemeente is gesien as *ecclesia completa*, hoewel dit tegelykertyd in verbondenheid met ander gemeentes en kerke as die *una sancta ecclesia* funksioneer. Die eenheid van die kerk is sigbaar in strukture wat gemeentes en kerke aan mekaar verbind. Die vraag is egter of tradisionele vorme van kerkwees nog enigsins in die een-en-twintigste eeu nodig is? Kan die Christelike geloof nie sonder die kerk klaarkom nie?

Sommige teoloë meen dat dit onnodig is om bekommerd te wees oor die verval van die kerk. Die sigbare kerk is nie so belangrik nie en kan maar tot niet gaan. Hierdie standpunt word gehoor in uitsprake soos:

- Dit gaan nie om die sigbare kerk nie, maar om die onsigbare kerk.
- Dit gaan nie om die kerk nie, maar om die wêreld.
- Dit gaan nie om die kerk nie, maar om God se koninkryk.
- Dit gaan nie om die kerk nie, maar om sosiale geregtigheid en die verligting van mense se nood.

Aan die begin van die een-en-twintigste eeu neem die kritiek teen tradisionele vorme van kerkwees in felheid toe. Volgens Kuitert (2000) ontwikkel nuwe vorme van spiritualiteit voortdurend. Daarom is daar geen heil in die selfhandhawing van die kerk te vind nie:

Geen selfhandhaving, maar oorgaan in kultuur, als eindpunt van Gods wege met die christelike kerk, wat is daar mis mee? Van pop tot vlinder, een dergelijke gedaantewisseling is toch niet ondenkbaar? (bl. 279)

In die loop van die geskiedenis het filosofe en teoloë die verval van die kerk as 'n natuurlike proses beskou. Hiervolgens is die sigbare kerk nie so belangrik nie, want dit gaan eintlik om die 'geestelike' en 'onsigbare' kerk. Dit is te verwagte dat die kerk as instituut tot niet sal gaan en alternatiewe geloofsgemeenskappe gevestig sal word. Tydens die opening van die Nasionale Colloquium oor die 'Identiteit en relevansie van die NHKA⁵ in die een en twintigste eeu' haal Johan Buitendag (2006:7) Immanuel Kant aan wat reeds in die agtiende eeu die punt gemaak het dat die koninkryk van God juis aanbreek waar 'n kerklike geloof oorgaan in 'n geestelike geloof. So gesien, móét die uiterlike strukture van die institusionele kerk tot niet gaan. Redelik gesproke kan godsdiens slegs voortbestaan waar individue subjektief oortuig is dat hulle die goeie wil doen. Kerkwees gaan dus om die goeie dade van die vroom gemoed. Daarom, volgens Kant, is die verval van kerklike strukture 'n positiewe teken.

Ook Max Weber meen dat strukture noodwendig ten gronde gaan (kyk Buitendag 2006:7). Dit is deel van 'n natuurlike proses wat nie gekeer kan word nie. Uit die ruïnes verrys daar weer 'n nuwe instituut wat ooreenkom met die waardes en omstandighede van die tyd. Volgens Buitendag kan die verval van die kerk egter nie gelate aanvaar word nie. Die kerk behoort eerder te transformeer.

5. NHKA: Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika.

Benewens die standpunt dat die verval van die kerk 'n 'natuurlike' proses is, is daar ook dié wat die kerk se huidige gestalte as waardeloos beskou. Viola en Barna sê ronduit dat tradisionele vorme van kerkwees met die Skrif in stryd is, want kerke vernietig met hulle institusionele konfigurasie die hart van die evangelie. Tradisionele kerke kan nie meer gered word nie en sal tot niet gaan. Nuwe vorme van kerkwees moet tot stand kom (Viola & Barna 2008:xxix). Daarom is die vraag: Hoe belangrik is die voortbestaan van die kerk en gemeentes nou werklik?

Aan die ander kant is die sigbare gestalte van die kerk sedert die vroegste geskiedenis van die Christendom as belangrik beskou. Cyprianus van Kartago (†258) het dit reeds aan die begin van die derde eeu in sy *De ecclesiae catholicae unitate* soos volg gestel: *Salus extra ecclesiam non est* (buite die kerk is daar geen saligheid nie). Verder: *Habere non potest deum patrem, qui ecclesiam non habet matrem* (niemand kan God as Vader hê wat nie die kerk as moeder het nie). Hierdie kerkbegrip is later deur Aurelius Augustinus voortgesit (kyk Bakhuizen van den Brink 1979:121).

Die kerkhervormers van die sestiende eeu het ook die sigbare kerk en gemeentes as belangrik beskou. In die stryd teen die Rooms-Katolieke Kerk wou die hervormers egte kerkwees duidelik omskryf. Martin Luther was gekant teen die institutionalisme van die Rooms-Katolieke Kerk, maar tog het hy nooit die sigbare kerk as sodanig as onbelangrik beskou nie (McGrath 2001:481). Later in sy lewe, veral met sy stryd teen die *Schwärmer*, het Luther nog 'n groter waardering vir die kerk as instituut ontwikkel (Berkhof 1973:412). Vir Luther was kerkwees tegelyk sigbaar en onsigbaar. Albei kan 'ware kerk' wees (kyk Kärkkäinen 2002:39–40). Daarom het hy alles in die stryd gewerp om die kerk te *hervorm*. Vir sowel die Lutherane as die Calviniste was die plaaslike gemeente 'die kerk'. Kerkwees gebeur waar die evangelie van Jesus Christus suiwer verkondig word. In die Woordgebeure, deur die krag van die Heilige Gees, word die kerk van Christus sigbaar.

In die loop van die twintigste eeu het prominente teoloë die belangrikheid van die kerk en gemeente beklemtoon. Hendrikus Berkhof (1973:411) beskryf die kerk as 'n *'bemiddelingsinstantie tussen Christus en die wereld'*. Juis omdat die kerk in en vir die wêreld bestaan, moet dit sigbaar wees en selfs institusioneel funksioneer.

Aan die begin van die een-en-twintigste eeu pleit al meer teoloë vir transformasie en kerkhervorming sonder om die belangrikheid van die kerk te ontken of van die tradisionele vorm daarvan te wil afskeid neem. In kritiese solidariteit met die kerk, word nuwe moontlikhede vir kerkwees ontgin. De Roest en Stoppels (2007:19–23) sien die belangrikheid van die kerk vanuit die volgende perspektiewe:

- *Teologiese perspektief*: Die Christelike geloof bestaan in gemeenskap. Geloofsgemeenskappe kom tot stand in verhouding met God die Vader, Seun en Heilige Gees. Daarom is een van die grootste uitdagings vir die kerk in die een-en-twintigste eeu om gesonde en stimulerende vorme van geloofsgemeenskap te vorm, ook binne bestaande kerke. Geloof (ook die Christelike geloof) word sigbaar in 'n gemeenskaplike spiritualiteit. Sinvolle geloofskommunikasie en verdiepte liturgiese ervaring is van kardinale belang.
- *Sosiologiese perspektief*: Volgens sosiologiese ondersoeke sal daar sonder die kerk op die lang duur nie genoeg mense wees wat die Christelike heilsboodskap verder uitdra nie. Mense wat die kerk verlaat, raak toenemend ongelowig (Van der Ven 1993:140). Kultuur (kyk Kuitert 2000) op sigself sal nie die Christelike geloof lewend kan hou nie. Leslie Newbigin stel dit onomwonde: *'There is no mission without church, and no church without mission'* (kyk Kärkkäinen 2002:159).
- *Maatskaplike perspektief*: Kerke en lidmate speel 'n beduidende rol in die samelewing. Vanweë die dienskarakter van die kerk raak lidmate betrokke in die gemeenskap. Christene vorm die grootste poel waaruit

social capital geput word. Die kerk speel 'n beduidende rol in gemeenskapsontwikkeling. Derhalwe hou die agteruitgang van die kerk 'n ernstige bedreiging in vir die algemene welstand van die samelewing.

Gerben Heitink praat ook in kritiese solidariteit oor die verval van die kerk: '*Is dat jammer? Voor mijn besef wel.*' Die kerk is belangrik vir mense se persoonlike lewe, vir die samelewing en as draer van die evangelie. Die kerk is en bly 'n voorlopige gestalte van die koninkryk van God. Die kerk is en bly die liggaam van Christus, selfs in sy gebrokenheid. Daarom wys hy die apatiese houding van talle kerkleiers en gemeentes af (Heitink 2007:Voorwoord).

'n Omvattende proses van radikale en ingrypende kerkhervorming is nodig. Dit is 'n proses van *transformasie*. Transformasie vind plaas op grond van die Woord van God en kritiese teologiese nadenke oor kerkwees. Heitink (2007) meen:

Dit is wel duidelik geworden dat het overwinnen van de stagnatie in de protestantse kerk meer vraagt dan een periodieke onderhoudsbeurt. Gaandeweg kregen we meer zicht op de noodzaak van transformatie van de kerk als geheel. (bl. 331)

Daar is tans 'n groeiende konsensus dat gesonde gemeentes (klein of groot) noodsaaklik is vir die voortgang en welsyn van die kerk. Guder (2000:145) stel dit soos volg:

As we move to the end of the twentieth century, there has been a growing consensus in worldwide Christianity that the local congregation is the basic unit of Christian witness.

Dat hierdie standpunt wye instemming geniet, blyk uit die volgende:

- 'n Gemeente is die ruimte waar mense saamkom om te aanbid, waar hulle toegerus word en waarvandaan hulle uitgaan om van Christus te getuig (Smit, G. 2007:135).

- 'n Gemeente is God se hoop vir 'n stukkende wêreld (Hybels 2002:27).
- 'n Gemeente is die instrument in God se hand met die oog op die *missio Dei* (Bosch [1991]2006:390).
- 'n Gemeente is die ruimte waar mense iets van God se liefde ontdek (Mead 1991:57).
- 'n Gemeente is die ruimte waarin die kommunikatiewe geloofshandeling geskied. Daarom is die verstaan van kerkwees (kerkbegrip) en teoretiese besinning oor die gemeente (ekkesiologie) van groot belang (Pieterse 1990:61).

Volgens hierdie standpunte is die geloofsgemeenskap of gemeente in die sentrum van kerkwees. Dit is die *plaaslike* geloofsgemeenskap. Die kerk neem op 'n baie spesifieke manier en plek konkreet gestalte aan. Guder (2000:146) stel dit soos volg: *'The people of God must have a tangible, experientiable shape. This is not ... organizational necessity. It is essential to the missio Dei.'* Dit is ook my vertrekpunt en vorm die kern van my nadenke oor kerkwees.

■ ***Ecclesia semper reformanda***

Indien ons aanvaar (1) dat die kerklike krisis en verleentheid nie net die gevolg van eksterne faktore is nie en (2) dat die kerk in sy sigbare gestalte steeds belangrik is, moet die vernuwning, verandering en transformasie van die kerk vanselfsprekend deel word van die kerklike agenda en debat. Die feit dat die kerk menslik gesproke nooit volmaak is nie, maak voortdurende kerkhervorming noodsaaklik. Die kerk kan nooit iets anders as *ecclesia semper reformanda* wees nie.

Sedert die vroegste geskiedenis worstel die kerk met die onvolmaaktheid van Christene en die gebrokenheid van die sigbare kerk. In die geskiedenis van die Christelike kerk was daar gereeld pogings om die kerk te vernuwe of te hervorm. Oor die algemeen is kerkhervorming tot morele of

strukturele vernuwing beperk. Na die Tweede Wêreldoorlog het die spreuk *ecclesia semper reformanda* (die kerk moet voortdurend hervorm) in verskillende variasies baie bekend en gewild geword. Dit het so algemeen in gebruik geraak dat die opvatting bestaan dat dit 'n eg reformatoriese spreuk is.

Historiese navorsing het aangetoon dat nie een van die belangrike leiers van die Kerkhervorming die woorde *ecclesia reformata semper reformanda* gebruik het soos wat dit in die moderne era gebruik word nie. Michael Bush (2008:291–297) se navorsing kon slegs een sestiende-eeuse teoloog vind wat die woorde *reformata* en *reformanda* in een teks gebruik het. Girolamo Zanchi (Italiaanse kerkhervormer, oorlede 1590 in Heidelberg) het in sy *De Reformatione Ecclesiarum* geskryf dat God self sy kerk hervorm en dat Hy dit op sy eie tyd doen. In sy eksegese van Jesaja 1 kom Zanchi tot die gevolgtrekking dat God alles sal vernietig wat nie in ooreenstemming met die Woord van God (*secundum verbum Dei*) is nie. Op grond van daardie oortuiging het Zanchi gepleit vir die hervorming van die liturgie sowel as kerklike sedes en moraliteit. Hy is van mening dat waar dit nie gebeur nie, is daar nie sprake van *ecclesia reformata* nie en moet die kerk nog hervorm (*ecclesia reformanda*).

Calvyn het dikwels die frase *reformanda* gebruik, maar in konteks van kerke wat nog besig was met die hervormingsproses. In sy *De necessitate Reformandae ecclesiae* (1543) bespreek hy die noodsaaklikheid van kerkhervorming in gehoorsaamheid aan God⁶. Bush (2008:294) kom tot die gevolgtrekking dat Calvyn *reformata* as 'n byvoeglike naamwoord gebruik het vir kerke wat min of meer vry van liturgiese en leerdwaling was, terwyl hy *reformanda* as partisipium gebruik waar die suiwer leer nog nie algemeen aanvaar word nie. Sy korrespondensie met die

.....
6. Calvin, J., [1536] 1867, CO 6:457–534, 'n Vertaling van *De necessitate Reformandae ecclesiae* is beskikbaar by <https://play.google.com/books/reader?id=QOphAAAACAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=enUS&pg=GBS.PA1>.

hervormde gemeentes in Engeland en Pole skep die indruk dat Calvin kerkhervorming as 'n proses verstaan het (Bush 2008:296–298) wat 'n bepaalde eindpunt moet bereik. Daardie eindpunt is wanneer die kerk die suiwere leer aanvaar. Sodra die kerk vry is van liturgiese en leerdwaling, is die kerkhervorming afgehandel. Die implikasie hiervan is dat 'n gedagte soos *semper reformanda* vreemd is aan Calvin se verstaan van kerkhervorming.

Dit is verder duidelik dat Calvin kerkhervorming nie as morele hervorming verstaan het nie. Die *ecclesia reformata* word nie deur morele volmaaktheid gedefinieer nie. Calvin sluit by Augustinus aan (kyk Van Oort 1990:88–92) wanneer hy van die kerk praat as *corpus permixtum*, 'n gemeenskap van sondaars wat nooit volmaak sal wees nie. Kerkhervorming is dus nie 'n perfeksionistiese strewe nie. Die mens se sondigheid verander niks aan die werklikheid dat die sigbare kerk steeds die liggaam van Christus is nie. Die ware kerk word gedefinieer deur die suiwerheid van die leer wat in die prediking en sakramente tot uitdrukking kom. Waar dit gebeur, is die kerkhervorming afgehandel.

Jodocus van Lodensteyn (1620–1677), kritiseer in sy boek, *Beschouwinge van Zion*⁷, hierdie beperkte verstaan van kerkhervorming. Van Lodensteyn was een van die leiersfigure in die Nederlandse Nadere Reformasie. Hy maak daarin die stelling dat mens nie van *ecclesia reformata* moet praat nie, maar eerder van '*ecclesia reformanda (de Gerform. kercke genoemt woude hebben niet Reformata of Gereformeert, maar Reformanda, of Reformeren).*'

Graafland (1986:89–93) is van mening dat Van Lodensteyn sy *Beschouwinge van Zion* as kritiek op die eensydige verstaan van

7. Van Lodensteyn, J., [1672] 1739, *Beschouwinge van Zion*. 'n Kopie is te vinde in die Johannes à Lasco Biblioteek in Emden en as e-boek by https://play.google.com/books/reader?id=lmFaAAAAcAAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=en_US&pg=GBS.PP1.

kerkhervorming en tegelykertyd as kritiek op die ‘deformasie’ van die kerk in sy eie tyd geskryf het. Hy het kerkhervorming as noodsaaklik beskou (soos Calvyn), maar was van mening dat die hervorming ook op die Christelike lewe moet fokus en nie tot leersuiwerheid beperk mag word nie. Van Lodensteyn meen dat die vorige geslag hervormers die leer oor die goeie werke te maklik opsy geskuif het (Graafland 1986:89). Verskeie van sy gedigte en teologiese geskrifte reflekteer sy diep gevoelde pyn oor die geestelike verval onder die Christene van sy tyd en hulle gebrek aan diep en innige spiritualiteit.

Van Lodensteyn was ook krities ten opsigte van die groeiende invloed van die gereformeerde ortodoksie en noem dit ’n ‘*gruzame blindheid van redelike verlichten*’ (Graafland 1986:91). Dit is ook opvallend dat hy ‘waarheid’ nie in terme van die gereformeerde belydenisskrifte definieer nie, maar eerder in Christus self. Waarheid bestaan nie uit proposisies wat deur mense geformuleer word nie. Waarheid is ’n Persoon – Jesus Christus. Volgens Van Lodensteyn is die gereformeerde ortodoksie selfs erger as die Roomse leer (Graafland 1986:93). Die reformasie het verander in defomasie en om daardie rede is die voortdurende hervorming van die kerk ’n gegewene (*Beschouwinge van Zion II*, bl. 65, 137).

Van Lodensteyn ([1672] 1739:40–52) is van mening dat kerkhervorming die werk van die Heilige Gees is (*Godsdienst wederom door Gods Geest geschieden zoude*). Van Lodensteyn het die hervormde beginsel dat daar ’n onbreekbare band tussen die Woord en Gees bestaan konsekwent gehandhaaf. Daar is geen Woord sonder die Gees nie en geen Gees sonder die Woord nie. Die dinamiese interaksie tussen Woord en Gees is die basiese voorwaarde vir kerkhervorming.

Na Van Lodensteyn het die gedagte van *semper reformanda* weer van die toneel verdwyn (Bush 2008:288–289). Dit was eers na die Tweede

Wêreldoorlog dat die uitdrukking *ecclesia semper reformanda* sterk begin figureer deur toedoen van die Switserse teoloog, Karl Barth (1886–1968). Deur die loop van 1947 en 1948 het verskeie uitgawes van sy *Die Botschaft von der Freien Gnade Gottes* (kyk Barth 1947; Barth 1948) verskyn, waarin Barth 'n uitleg gee van die artikels van die *Barmen Verklaring*. Barth (1948:5) artikuleer daarin ook sy verstaan van kerkwees, naamlik dat die kerk geroep is om die vrye genade van God aan alle mense te verkondig. Hy kritiseer ook die gedagte dat mense deur hulle inspanning die kerk kan vestig of laat groei – die kerk bestaan op grond van God se genade en God se handeling.

Aan die een kant is dit van uiterste belang dat die kerk getrou bly aan sy eie wesenswaard. Hierdie beginsel het Karl Barth reeds in 1933 op sy kenmerkende manier dialekties geformuleer as 'die kerk moet kerk wees' (kyk Busch 2004:246–247). Op 30 Januarie 1933 is Adolf Hitler aangewys as Kanselier van Duitsland. Hy het onmiddellik beheer geneem van alle staatsinstansies en stelselmatig alle teenstand, ook vanuit kerklike geleedere, onderdruk. Deur die loop van hierdie gebeure was Barth betrokke by die opstel van die *Barmen Verklaring* wat duidelik teen Hitler en die *Deutschen Christen Bewegung* se optrede gemik was.

Barth se optrede en publikasies het van hom 'n kontroversiële figuur gemaak. Toe hy gevra is om 'n eed van getrouheid aan Hitler af te lê, het hy geweier. Dit het daartoe gelei dat hy ontslaan is uit sy pos as teologiese dosent aan die Universiteit van Bonn. Dit het Barth gedwing om na Switserland terug te keer (Busch 1998:38–40). Hy is aangestel aan die Universiteit van Basel, waar hy die res van sy akademiese loopbaan deurgebring het.

Barth se skerp insig en verstaan van kerkwees is steeds belangrik en fundamenteel belangrik aan die begin van die een-en-twintigste eeu. Die

basiese vraag ter tafel is dit: *Hoe kan die kerk met integriteit kerk wees?* Dit is 'n vraag wat nie net die wese van die kerk onder die vergrootglas plaas nie, maar ook bepalend is vir die kerk se moreel-etiese optrede en besluitneming (Bender 2005:5–7).

Op 22 Julie 1933, net voor belangrike verkiesings sou plaasvind, het Barth 'n vergadering toegesprek waartydens hy pleit dat die lidmate van die kerk nie moet stem vir 'n rigting wat die kerk aan nasionalistiese ideale onderhorig sou stel nie (Barth 1933:7). Hy wys daarop dat die wese van die kerk nie deur natuurlike of kulturele faktore bepaal word nie. Nie kultuur of etniese afkoms (Barth 1933:6–7):

macht die Kirche zur Kirche und nicht von daher ist die Kirche als Kiche zu verstehen. Evangelium heist ja nicht: der Mensch für Gott!, sondern ganz und gar und allein: Gott für den Menschen. Will die Kirche Kirche sein und bleiben, dann muss sie zäh und eiferfüchtig über dieser Verkündigung wachen als über ihrem Wesen ...

As 'die kerk steeds kerk wil wees' moet die vryheid van die evangelie beskerm word. Die kerk moet die vryheid behou om te verkondig dat Jesus Christus die enigste Hoof en Heer van die kerk is.

Busch (1998:255) wys daarop dat Barth die woord '*bleiben*' nie op dieselfde manier as baie ander gebruik het nie. Meeste kerkleiers was van mening dat die kerk moes bly soos dit is. Deur nie te verander nie, sou die kerk waarlik kerk bly. Dit het impliseer dat niks moes verander in terme van die verhouding tussen kerk, volk en owerheid nie, aangesien die kerk ook van die owerheid afhanklik was vir sy instandhouding. Die kerk moes dieselfde bly indien dit kerk wou wees. Barth (1933:8) was van mening dat dit 'n resepe was om die kerk onderhorig te hou aan nasionalistiese en politieke ideale.

Dit is belangrik om te begryp wat Barth in gedagte het. In die uitdrukking 'die kerk moet kerk wees' verwys die eerste na die '*credo ecclesiam*', die kerk wat gelowiges bely. Die tweede het te doen met die wyse waarop die kerk

empiries manifesteer. Indien daar 'n diskrepanse tussen die kerk wat bely word en die sigbare gestalte van die kerk bestaan, verg dit kerkhervorming na die eise van die Woord (Barth 1933:10–11). In ander woorde: *Ecclesia semper reformanda* dui op deurlopende kerkhervorming met die doel dat die kerk waarlik kerk moet wees, kerk in ooreenstemming met God se bedoeling. Dit gaan dus nie om nuwigheide (*Erneuerung*) tot bevrediging van menslike behoeftes of om die owerheid tevrede te stel nie, maar om hervorming wat gestalte gee aan die wese van die kerk. Dit wat die kerk is, moet die kerk ook wees.

Die uitdaging wat voor die kerk staan, is om 'kerk te wees' (Busch 2004:246–247) en om 'kerk te bly' as die liggaam van Christus, die gemeenskap van die Heilige Gees en die volk van God (kyk Bender 2005). Om met integriteit kerk te wees, beteken om waarlik kerk te wees, om die onsigbare sigbaar te maak. Dit beteken dat die kerk getrou moet bly aan sy wese. Om met integriteit kerk te wees verg 'n diep bewus wees van en respek vir die wese van die kerk. Dit lei tot 'n voortdurende kerkhervorming – '*ecclesia semper reformanda.*' Barth se gebruik van hierdie woorde het wyd weerklank gevind in die periode na die Tweede Wêreldoorlog en het myns insiens ontwikkel tot 'n eietydse reformatoriese slagspreuk, soortgelyk aan die slagspreuke van die sestiende eeu (*sola Scriptura, sola gratia, sola fidei*).

Barth het dikwels beklemtoon dat die kerk nie deur menslike inspanning tot stand kom nie. Die voortbestaan van die kerk hang ook nie van menslike bestuursvernuif af nie. Die kerk *is* reeds volledig kerk, maar moet dit ook voortdurend *wees*. Die kerk is '*in its visible being ... a witness to its invisible being*' (Barth 1975:657). Die kragtigste getuie van die kerk in die wêreld is juis die feit dat dit *as kerk* bestaan en funksioneer. 'n Kerk wat getrou is aan sy eie wesensaard, is 'n kerk met integriteit en kan 'n geloofwaardige getuie van die evangelie wees. Die kerk is nie in eie reg nie, maar alleen deur die genade van God, volledig kerk. Om met

integriteit⁸ kerk te wees, vra dat *die kerk die sigbare getuienis van die onsigbare sal wees*.

Barth (1948:34) kom tot die gevolgtrekking dat die vrye genade van God die grond is waarop die kerk staan. Daaruit vloei voort die kerk se reg en vryheid om in die wêreld te bestaan as *ecclesia semper reformanda*. Die genade van God maak die kerk vry om sonder vrees teenoor die wêreld te getuig en die stryd teen alle Christelike en onchristelike ‘demoniese magte’ aan te knoop. Dit maak dit vir die kerk moontlik om kerk te wees soos God dit bedoel het. Alle andere dinge is van sekondêre belang. Al die rituele, konfessies, tradisies en kerkordes staan ondergeskik aan die beginsel van God se vrye genade vir alle mense. Indien die kerk as kerk leef, bevry God die kerk van allerlei ‘*Steckenpferden und Steckköpfigkeiten*’ – persoonlike stokperdjies en hardkoppigheid (Barth 1948:35).

Na 1948 is die uitdrukking *ecclesia semper reformanda* toenemend gebruik deur verskillende kerke en groeperings. Dit het prominensie verkry deur invloedryke teoloë soos Hans Küng wat in 1959 op uitnodiging van Barth ’n reeks lesings in Basel aangebied het oor die gedagte van *semper reformanda* (Bush 2008:290). Deur Küng se toedoen het dit ook deel geword van die handeling van Vaticanum II, byvoorbeeld in *Lumen gentium* waar dit geformuleer is as *ecclesia sancta et simul semper purificanda* (kyk Koffeman 2015:5). Vanaf die vyftigerjare het Barth se denke

8. Volgens die Latynse Woordeboek (Van Wageningen & Muller 1921:488) beteken *integritas*: ’n voorwerp wat ongeskonde is; ’n persoon wat dapper, onbaatsugtig en eerlik is. *Die Handboek van die Afrikaanse Taal* (HAT) volg die oorspronklike Latyn en verklaar dat die woord ‘integriteit’ is: om in ’n ongeskonde toestand te wees. In die Nuwe Testament is daar verskillende betekenisvelde met betrekking tot ‘integriteit’. Een daarvan is die waarheid/betroubaarheid van wat geleer en verkondig word (Louw & Nida 1989:747). In Matteus 22:16 word Jesus ’n persoon met integriteit (ἀληθής) genoem omdat Hy nie geskroom het om die waarheid te praat nie. In Titus 2:7 is integriteit (ἀφθορία) nie net etiese optrede nie, maar ook die bereidheid om die volle waarheid te verkondig.

toenemend in die VSA bekendheid verwerf, veral na die verskyning van *Against the stream* (Barth 1956).

Barth het oor die algemeen nie graag van ‘die gereformeerde kerk’ gepraat nie, maar eerder van *durch Gottes Wort reformierten Kirche* (kyk Weinrich 2013:33). Dit hang saam met Barth se basiese uitgangspunt dat die finale woord nooit gesprek word nie. Daar kan nie finale antwoorde oor God of die kerk gegee word nie. Barth was van mening dat die kerk nooit ’n statiese grootheid mag wees nie, maar dinamiese gebeure op grond van God se Woord. Dit hou direk verband met sy verstaan van God se Woord as die mensgeworde Woord (Jesus Christus), die geskrewe Woord (Bybel) en die verkondigde Woord (Prediking). Barth was oortuig van die hervormende krag van die Woord, solank dit God se Woord bly en Hyself die subjek van die openbaring is (Weinrich 2013:34).

Die kerk en gemeentes behoort voortdurend te transformeer om te word wat dit reeds in Christus is: *Die volk van God, die huisgesin van die Vader, die liggaam van Christus en die tempel van die Heilige Gees*. Kerk en gemeente *word* voortdurend kerk, met die volle besef dat elke menslike poging om gestalte te gee aan kerkwees (o.a. deur ’n kerkorde), enersyds gebrekkig, maar andersyds ook noodsaaklik is. In aansluiting by Barth is ek van mening dat die uitdaging waarvoor die kerk in die een-en-twintigste eeu staan, die uitdaging is om ‘kerk te wees’, om as liggaam van Christus in hierdie wêreld te leef en diensbaar te wees. Dit klink simplisties, maar wanneer ’n mens begryp wat dit beteken om werklik kerk te wees dan is die saak nie so eenvoudig nie – en tog ook eenvoudig.

Ons moet ook verstaan dat ’n dualistiese kerkbegrip nie deug nie. Waar die onderskeid tussen sigbare en onsigbare kerk gehandhaaf word, word die sigbare liggaam van Christus geringgeskat. Daarom is Harald Hegstad (2013:2) van mening dat die onderskeid tussen die sigbare en onsigbare kerk uit die kerklike woordeskat moet verdwyn. Die onderskeid tussen sigbare en onsigbare kerk het veroorsaak dat

ekkesiologie beperk word tot 'n sistematiese of dogmatiese uiteensetting van bepaalde begrippe en idees sonder dat die kerklike praktyk verreken is. Andersyds is die kerklike praktyk weer soms oorbeklemtoon en praktiese oorwegings het bepalend geword sonder dat die wese van die kerk verreken is.

Daar is net één kerk, naamlik die kerk van Christus, wat nog altyd bestaan het en altyd sal bestaan. Die kerk word sigbaar op verskillende maniere en strukturele verskille is minder belangrik. Die institusionele kerk word getransendeer en die verskillende kerklike tradisies (Oos-Ortodoks, Rooms-Katoliek, Reformatories en Pentakostalisties) word as bona fide gestaltes van die liggaam van Christus beskou. Ook Oscar Cullman (1986:13) in sy werk *Unity through diversity* huldig die standpunt dat ware eenheid nie op eenvormigheid berus nie, maar op die feit dat individuele kerke deel vorm van die *una sancta ecclesia*. Almal is liggaam van Christus (Cullman 1986:83).

Die krisis waarin die kerk verkeer, is tot 'n groot mate die gevolg van 'n onderwaardering van die kerk. Lidmate praat soms asof die kerk net 'n menslike organisasie is. Mense verlaat die kerk maklik omdat hulle 'nie die kerk nodig het om 'n Christen te wees nie'. Daarteenoor staan die opvatting dat die kerk, as sigbare gestalte van die liggaam van Christus, van groot belang is. 'n Dualistiese kerkbegrip lei nie net daartoe dat mense die kerk verlaat nie, maar maak dit ook moeilik vir die kerk om met integriteit kerk te wees. Die kerk stagneer, verval in kerklike institutionalisme en gaan agteruit.

Kerk en gemeentes behoort 'n voortdurende metamorfose, 'n proses van transformasie, te ondergaan (2 Kor. 3:18). Die proses is net sinvol en standhoudend as dit gegrond is op teologiese nadenke oor die kerk (ekkesiologie). Ekklesiologie moet erns maak met sowel die wese van die kerk as die kerklike praktyk.

■ Ekklesiologie

Mannion en Mudge (2010) begin die *Routledge companion to the Christian church* met die volgende woorde:

The nature, story and study of the Christian church have become very popular areas of inquiry across various religious communities, in courses of theology and religious studies and in the field of scholarly debate ... Ecclesiology has become of great topical interest once again. (bl. 1)

In die twintigste eeu het ekklesiologie heelwat aandag begin kry. 'n Groot aantal werke het veral die afgelope paar dekades verskyn. Veli-Matti Kärkkäinen (2002:7) noem dit selfs 'n *ekkesiologiese renaissance*. Waarom ekklesiologie so aktueel geword het, verklaar Kärkkäinen (2002:7–9) soos volg:

- Die internasionale ekumeniese beweging was 'n besondere sterk stimulus tot nadenke oor die kerk. Dit is vergelykbaar met die Kerkhervorming in die sestiende eeu.
- Die groei van inheemse kerke in die ontwikkelende wêreld het talle ekklesiologiese vraagstukke na vore gebring.
- Verskeie nuwe vorme van kerkwees het ontstaan.

Ek meen dat die krisis en verleentheid waarin die kerk verkeer, ook daartoe bydra. Mense in 'n post-Christelike en postkerklike samelewing verstaan nie meer wat die woord 'kerk' beteken nie, soos hulle ook nie verstaan wat die woord 'God' beteken nie. Die slytasie van taal, woorde en betekenis het meegebring dat, hoewel 'kerk' 'n bekende woord is, selfs meelewende lidmate nie altyd die volle betekenis daarvan verstaan nie.

Die hedendaagse fokus op kerk is dus te verstane. Ekklesiologie kan selfs as apologetiek gesien word. Waarom die kerk as *Fremdkörper* en *heterotopia*, as alternatiewe gemeenskap in 'n postmoderne samelewing moet voortbestaan, is nie vanselfsprekend nie.

Ter oriëntasie word vervolgens 'n paar algemene opmerkings oor ekklesiologie gemaak. Alister McGrath (2001) omskryf dit soos volg:

The area of Christian theology which deals with the doctrine of the church is usually referred to as 'ecclesiology' (Greek: 'ekklesia', 'church'), and is of major importance to anyone proposing to engage in pastoral ministry of any kind. Ecclesiological questions break into ministry at point after point. What sort of body is the church? Ecclesiology is that area of theology which seeks to give theoretical justification to an institution which has undergone development and change down the centuries, set against an altering social and political context. To study Christian understanding of the church is to gain insights into the way in which institutions adapt in order to survive. (bl. 476)

Aan die een kant beskou McGrath ekklesiologie as 'n onderafdeling van die vakgebied van die dogmatiek wat fokus op die *leer oor die kerk*; aan die ander kant bring hy ekklesiologie in verband met die *kerklike praktyk en bediening*. Kernwoorde in hierdie beskrywing van McGrath is die volgende:

- ecclesiology
- theology
- theoretical justification
- doctrine of the church
- institution
- body
- pastoral ministry
- development
- change
- survival.

Dit gaan dus oorwegend oor drie sake:

- Ekklesiologie, teologie en teoretiese begronding.
- Kerkbegrip, instituut en liggaam.
- Bediening, ontwikkeling, verandering en oorlewing.

Dit kan verwarring skep as die term ‘ekkesiologie’ verskillend aangewend word. Kärkkäinen (2002:15) benut die term byvoorbeeld vir (1) ’n leerstuk (*doctrine*); (2) kerkbegrip (*views of the church*); (3) die historiese gestalte wat kerklike tradisies aanneem en (4) teologiese besinning oor die kerk. Ek beperk die terminologie tot drie begrippe: *ekkesiologie*, *kerkbegrip* en *kerkwees*. Ek verstaan dit soos volg:

- *Ekklesiologie*: verwys na ’n *teologiese dissipline* binne die breë raamwerk van teologiese wetenskap. Ekklesiologie is die kritiese nadenke oor die wese en roeping van die kerk op grond van die Woord en binne ’n histories bepaalde konteks.
- *Kerkbegrip*: verwys eerstens na ’n geformuleerde *leerstuk* oor die wese van die kerk soos dit in ’n bepaalde geloofsgemeenskap verwoord word, gewoonlik in belydenisskrifte en kerkordes. Kerkbegrip dui tweedens op die *selfverstaan* en *identiteit* van ’n bepaalde geloofsgemeenskap.
- *Kerkwees*: verwys na die *konkrete gestalte* wat die kerk binne ’n historiese konteks aanneem. Kerkwees verwys ook na ’n gemeente se lewe *coram Deo* en kerklike praktyk.

Ekklesiologie is bepalend vir kerkbegrip en kerkbegrip is bepalend vir kerkwees. Ekklesiologie, kerkbegrip en kerkwees funksioneer in ’n dinamiese interaksie en is interafhanklik. Teorie en praktyk ontmoet en beïnvloed mekaar wedersyds. Praktiese ekklesiologie ondersoek die komplekse verband tussen teorie en praktyk, en fasiliteer kerklike prosesse en gesprekke.

■ Praktiese ekklesiologie

Die term ‘praktiese ekklesiologie’ is nie algemeen bekend nie, hoewel dit die afgelope jare toenemend en uiteenlopend gebruik word (kyk Browning 1996; Healy 2000; Gay 2006; Heitink 2007; Hegstad 2013).

Enkele universiteite het selfs 'praktiese ekklesiologie' deel van die formele kurrikulum gemaak. Daar is egter nie eenstemmigheid oor wat met praktiese ekklesiologie bedoel word nie. 'n Toonaangewende publikasie op die terrein van die ekklesiologie, *The Routledge companion to the Christian church* (Mannion & Mudge 2010) maak nie melding van praktiese ekklesiologie nie, ten spyte daarvan dat in 38 hoofstukke verskillende benaderings tot ekklesiologie uitvoerig bespreek word.

Myns insiens behoort praktiese ekklesiologie deel van 'n predikant se opleiding te wees. Die meerderheid teologiese studente voel geroepe om as predikante in gemeentes diensbaar te wees. Dit is noodsaaklik dat gemeentepredikante deeglik in ekklesiologie onderlê sal wees. Nie net praktiese vaardighede is belangrik nie, maar ook 'n grondige teologiese verstaan van die wese en roeping van die kerk. Volgens Peterson (2013:4) is die primêre vraag nie wat *die kerk moet doen* nie, maar eerder *wat die kerk is*. Wat die kerk is, bepaal wat die kerk doen. Praktiese ekklesiologie hou rekening met die wese en roeping van die kerk, met die teorie én praktyk.

In die Suid-Afrikaanse konteks omskryf Hennie Pieterse (1990:61) praktiese ekklesiologie soos volg: 'In 'n prakties-teologiese ekklesiologie (of basisteorie oor die gemeente) gaan dit oor ons siening van die funksionering van die konkrete gemeente.' Pieterse gebruik die metafoer *die kerk as liggaam van Christus* om 'n model vir die kerklike praxis te ontwikkel. Die kommunikatiewe handelingsteorie word as matriks in die praktiese teologie gebruik. Ekklesiologie, kerkbegrip en kerkwees kom toenemend onder die aandag (kyk Pieterse 1991:37-79; Dreyer 1995:792) omdat dit konsekwensies inhou vir gemeentelike funksionering en benaderings tot kerkwees.

H.J. Hendriks (2007) beklemtoon die missionale dimensie van praktiese ekklesiologie:

Missional theology and ecclesiology will focus on a contextual praxis, that is, on a reflective engagement as faith communities in the world. The methodology developed in this endeavour is the specialized field of practical theology. ... The implication of this stance is that doing theology shall never claim to have final answers as to the exact nature of God, the church, or to many theological questions, but it shall always be able to witness about what it believes. This ecclesiology will never deign to give anybody a blueprint about being church, but it will provide a methodology to discern how to participate in the missional praxis of the Triune God and, as such, how to become what God wants his people to be: his image, his body. (bl. 1002)

In die VSA en Brittanje het 'Congregational Studies' die afgelope twee dekades as 'n selfstandige dissipline in die teologie ontwikkel. Die benadering fokus op empiriese ondersoek en die analise van data wat van geïdentifiseerde gemeentes verkry word (kyk Carroll 1986:153–178). Aspekte soos gemeentelike identiteit, leierskap, prosesse, dinamika en konteks kry aandag. Uit Guest, Tusting en Woodhead (2004:1–56) se oorsig oor die ontwikkeling van 'Congregational Studies' in Brittanje blyk dat daar nie eenstemmigheid oor die doel en metodes is nie. 'Congregational Studies' is nader aan gemeentebou, 'n onderafdeling van praktiese teologie, as aan praktiese ekklesiologie, 'n multidissiplinêre benadering met historiese, sistematiese, eksegetiese en missionale dimensies.

De Groot (2007b:27ev.) identifiseer die volgende benaderings tot gemeentebou en ekklesiologie in Nederland:

- In die vyftigerjare wen die *pastoraal-sosiologiese benadering* veld. J.C. Kruijt neem die leiding by die *Sociologisch Instituut*. Die Instituut steun die Hervormde Kerk in die doel om die Nederlandse volk weer te kersten (De Groot 2007a:28). Uitgebreide ondersoeke ten opsigte van die streke, kulture, sosiale kwessies, en die pastorale versorging van lidmate is gedoen.
- Vanaf die sestigerjare het die *organisasie-benadering* gewild geraak, met O. Schreuder as eksponent. Onderzoekmetodes sluit in: analise van organisasies, vraelyste, statistiek en kwalitatiewe onderhoude.

- In die jare sewentig wen die *gemeentebou-benadering* veld, veral met die werk van Lissenburg en Hendriks. Die Amerikaanse teoloog, Paul Dietterich en die *Center for Parish Development* het ook groot invloed uitgeoefen. Die benadering fokus op die wetenskaplike begeleiding van veranderingsprosesse en konsultasie. Die veranderingsproses het die transformasie vanaf institusionele vorme van kerkwees na 'n 'oop' benadering ten doel (De Groot 2007a:34). In sy nadenke oor kerkwees sien Jan Hendriks die 'gemeente als herberg' (Hendriks 1990; Hendriks 1999; Heitink 2007:341).
- 'n Verdere rigting was die *antropologiese benadering*. Religieuse, sosiale en kulturele verhoudings in Nederland is ondersoek. Een van die ondersoeksvrae was byvoorbeeld waarom immigrante aparte selfstandige geloofsgemeenskappe in Nederland vestig (kyk De Groot 2007a:42).

Volgens Heitink is die grondslag van praktiese ekklesiologie reeds in 1850 deur W. Muurling gelê. Sy werk sluit 'n vroeë teorie oor kerklike ontwikkeling in (Heitink 2000a:263; Heitink 2007:340). J. Firet omskryf praktiese ekklesiologie as 'n teologiese teorie oor die sosiale gestalte van die kerk. Kerkwees aktualiseer 'n belofte en vervul die opdrag wat dit ontvang in 'n bepaalde kulturele en sosiale situasie (kyk Heitink 2007:340). Heitink (2007) ontwikkel 'n omvattende praktiese ekklesiologie vir die Nederlandse konteks met sy werk, *Een kerk met karakter: Tijd voor heroriëntatie*.

Heitink (2007:25) onderskei duidelik tussen gemeentebou en praktiese ekklesiologie. Hy verstaan praktiese ekklesiologie as teologiese nadenke ten dienste van kerkopbou. Die krisis en verleentheid van die kerk kan nie deur allerlei gemeentebouprogramme opgelos word nie. Programme, empiriese ondersoeke, die bestuur van verandering, sisteem-analise en leierskapsontwikkeling sal nie die agteruitgang van die kerk stuit nie. Daar behoort eerder vernuwend oor die kerk en kerkwees gedink te word.

'n Praktiese ekklesiologie kan nie volstaan met wat die kerk *doen* nie. Dit moet vra wat die kerk *is*. Eers nadat oor hierdie wesensvraag gereflekteer is, kom die praktiese implikasies daarvan aan die orde.

Heitink (2000a) ontwerp sy praktiese ekklesiologie aan die hand van drie perspektiewe:

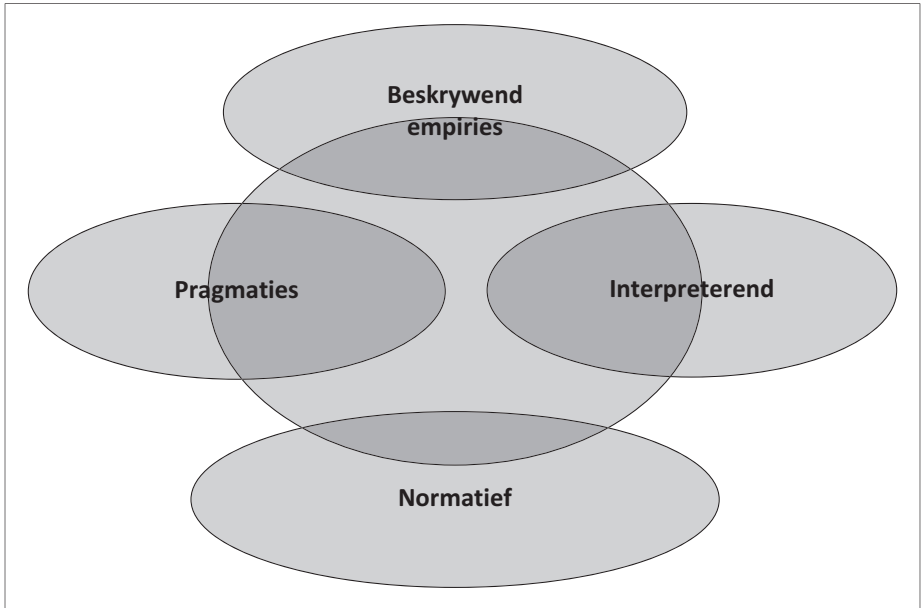
In dit boek werk ik aan een ontwerp van een praktisch-theologiese ecclesiologie waarbij ik gebruik maak van een op dit vakgebied bekende drieslag die bestaat uit een analyse van de situatie (het empirisch perspectief), theologische reflectie (het hermeneutisch perspectief) en suggesties voor beleid (het strategisch perspectief). Het gaat mij om meer dan gemeenteopbouw; liever zou ik in dit verband spreken van ecclesiologie as kerkopbouw. Ook wat in de gemeenten gebeurt kan niet los gezien worden van de kerk als geheel. (bl. 174–230)

Die 'bekende drieslag' in die praktiese teologie waarna Heitink verwys is volledig in sy *Praktische teologie* uiteengesit (Heitink 2000a:174–230).

Richard Osmer volg 'n soortgelyke metodologie in sy praktiese teologie. Hierin is hy deur Wentzel van Huyssteen (1999) se '*cross-disciplinary*' benadering beïnvloed (Osmer 2008:ix). Volgens Osmer (2008:11) funksioneer praktiese teologie aan die hand van vier take binne 'n hermeneutiese sirkel of spiraal wat voorgestel word soos in Figuur 1.

Die vier take van praktiese teologie kan soos volg beskryf word:

- *Beskrywend empiriese taak*: Inligting word ingesamel om sosiale verskynsels te verstaan en beskryf.
- *Interpreterende taak*: In dialoog met sosiale wetenskappe word sosiale verskynsels verduidelik en geïnterpreteer.
- *Normatiewe taak*: Daar word teologies nagedink oor normatiewe perspektiewe, veral uit die Skrif.
- *Pragmatiese taak*: Aksieplanne word opgestel met inagneming van die eiesoortige dinamiek van die spesifieke situasie.

FIGUUR 1: Praktiese teologie aan die hand van vier take binne 'n hermeneutiese sirkel.

Osmer (2011) beskryf die uitdaging vir die praktiese teologie soos volg:

Practical theology faces the challenge of grounding its identity and purpose in the mission of the church without sacrificing a commitment to scholarship and research that contributes, not only to the church, but also to the common good. This challenge to practical theology takes different forms in different parts of the world. In the USA, South Africa and other places where congregations retain vitality, there is a great deal of pressure on practical theologians to focus on teaching future ministers the skills they will need to lead the church. (n.p.)

Die sentrale plek van die kerk blyk duidelik hieruit. In die verlede het praktiese teologie heelwat aandag gegee aan prediking en pastorale sorg. Intussen is die fokus besig om te verskuif na die opbou van die gemeente as gemeenskap van gelowiges.

Dit is egter nie net 'n uitdaging aan praktiese teologie nie. Teologiese opleiding staan in die algemeen voor die uitdaging om teologiese studente op 'n toepaslike wyse voor te berei vir die bediening. Groter integrasie van teologiese kennis is nodig. Dit is nie net kennis van die verskillende teologiese vakke wat geïntegreer moet word nie, maar teologiese kennis moet ook met nie-teologiese kennis geïntegreer word. Hierdie meervlakkige en komplekse onderneming is noodsaaklik indien teologiese opleiding tot diens van die kerk en samelewing wil wees. Integrasie van kennis vereis inter- en multidissiplinêre vaardighede. Verskillende dissiplines se uiteenlopende metodologieë, ervaring en beredenering van sake moet in een logiese konstruk bymekaar gebring word. Die integrasie van kennis is 'n proses wat tussen en buite die grense van die tradisionele vakgebiede plaasvind. As teoloë oor die kerk nadink, moet insigte uit die eksegetiese wetenskappe, dogmatiek, kerkgeskiedenis, sendingwetenskap, kerkreg, praktiese teologie, filosofie, sosiologie en bestuurswetenskappe egter benut word.

'n Praktiese ekklesiologie is wat benadering en metode betref, multidissiplinêr van aard. Dit kan met goeie vrug in vakgebiede soos historiese teologie, praktiese teologie en missionale teologie aangewend word.

Hierdie boek word aangebied as 'n 'praktiese ekklesiologie'. Ek maak gebruik van Heitink en Osmer se metodologiese vertrekpunte, maar pas dit aan om 'n multidissiplinêre en historiese verstaan van die kerk te akkommodeer. Gevolglik word dit aan die hand van vier perspektiewe gestruktureer:

- Hoofstuk 2: Hermeneutiese perspektief.
- Hoofstuk 3: Historiese perspektief.
- Hoofstuk 4: Empiriese perspektief.
- Hoofstuk 5: Strategiese perspektief.

■ Samevattend

Teoloë het konsensus dat kerke wêreldwyd in 'n krisis verkeer. Dit geld ook Suid-Afrika. In reformatoriese kerke is die agteruitgang duidelik sigbaar. In baie lande het die getal Christene en kerklidmate drasties afgeneem. Missionale werk het feitlik tot stilstand gekom. Dit lyk asof die kerk faal in die roeping en opdrag van die Here Jesus.

Die kerk slaag nie altyd daarin om sigbaar gestalte te gee aan wat die kerk reeds in Christus is en behoort te wees nie. Die vraag is of hierdie krisis net 'n verleentheid is en of dit juis ook 'n geleentheid kan wees. 'n Krisis kan 'n katalisator vir kreatiewe denke wees en nuwe energie genereer. Vanuit 'n geloofsperspektief kan 'n krisis 'n *kairos*-moment (Mark. 1:15), 'n oomblik van waarheid en keuse laat aanbreek. Die woord 'krisis' dui enersyds op die erns en dringendheid van die situasie, maar andersyds ook op nuwe moontlikhede. Dit kan 'n keerpunt in die geskiedenis word (Heitink 2007:332).

Krisis en verleentheid pas beter by die aard van die kerk as mag, rykdom en vooruitgang. Rudolf Bultmann (1955:38) verstaan krisis eskatologies: Christus se koms na en weggaan uit die wêreld staan in die teken van krisis; in die teken van geloof en ongeloof; in die teken van genade en oordeel. Die koninkryk van God word sigbaar te midde van die krisis wat deur Christus se koms en wederkoms meegebring word.

Teen dié agtergrond is voortdurende kerkhervorming noodsaaklik. Kerkhervorming moet nie verstaan word as 'n voortdurende soeke na nuwe en innoverende dinge wat kerkwees vir mense 'interessant' maak nie. Dit gaan daarom dat die kerk voortdurend transformeer (op grond van die Woord en onder leiding van die Gees) om werklik kerk te wees, om as liggaam van Christus in die wêreld teenwoordig te wees.

Literatuurverwysings

- Altaner, B., 1951, *Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Herder, Freiburg.
- Arterbury, A.E., 2005, *Entertaining angels: Early Christian hospitality in its Mediterranean setting*, Phoenix Press, Sheffield.
- Backus, I. & Benedict, P., 2011, *Calvin and his influence, 1509–2009*, Oxford University Press, Oxford.
- Backus, I. & Chimelli, C., 1986, *La vraie piété*, Labor et Fides, Genève.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1940, *De Nederlandsche Belijdenisschriften*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1979, *Handboek der kerkgeschiedenis, Deel I*, De Tille, Leeuwarden.
- Barna, G., 2005, *The state of the church*, The Barna Group, Ventura, CA.
- Barth, H-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloh Verlagshaus, Gütersloh.
- Barth, K., 1933, 'Für die Freiheit des Evangeliums', in *Theologische Existenz Heute Heft 2*, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1935, 'Das Evangelium in der Gegenwart', *Theologische Existenz Heute! 25*, 1–36.
- Barth, K., 1936, *Credo*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Barth, K., 1947, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in K.G. Steck & G. Eichholz (eds.), *Theologischen Existenz heute Heft 9*, p. 24–37, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1948, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in *Kirche für die Welt*, p. 7–35, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Barth, K., 1953, *Kirchliche Dogmatik, Deel IV/1*, Evangelischer Verlag A.G., Zollikon-Zürich.
- Barth, K., 1975, *Church dogmatics Vols. I-XIII*, in G.W. Bromiley & T.F. Torrance (eds.), transl. G.T. Thomson & H. Knight, T & T Clark, Edinburgh.
- Barth, K., 1995, *The theology of John Calvin*, transl. G.W. Bromiley, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bauckham, R., 2005, 'Jürgen Moltmann', in F.D. Ford & R. Muers (eds.), *The modern theologians: An introduction to Christian theology since 1918*, 3rd edn., Wiley-Blackwell, Oxford.
- Bauer, J., 1965, *Gott, Recht und weltliches Regiment im Werke Calvins*, H. Bouvier, Bonn.
- Bauman, Z., 2000, *Liquid modernity*, Polity Press, Cambridge.

- Bazzana, G.B., 2009, 'Early Christian missionaries as physicians healing and its cultural value in the Greco-Roman context', *Novum Testamentum* 51, 232–251.
- Bender, K.J., 2005, *Karl Barth's Christological ecclesiology*, Ashgate Publishing Limited, Burlington USA.
- Berkhof, H., 1955, *Geschiedenis der kerk*, Callenbach, Nijkerk.
- Berkhof, H., 1973, *Christelĳk geloof*, Callenbach, Nijkerk.
- Bettenson, H. (red.), 1943, *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, London.
- Beza, T., [1956] 1574, *De iure magistratum in subitos, et officio subitorum erga magistratus*, in A.H. Murray (ed.), transl. H.L. Gonin, HAUM, Kaapstad, Pretoria.
- Böhren, R., 1980, *Predigtlehre*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Bosch, D.J., [1991] 2006, *Transforming mission*, 22nd edn., Orbis Books, New York.
- Boyd, G.A., 2005, *The myth of a Christian nation. How the quest for political power is destroying the church*, Zondervan, Grand Rapids Michigan.
- Browning, D.S., 1996, *A fundamental practical theology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1989, *Finally comes the poet: Daring speech for proclamation*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1991, 'Rethinking church models through Scripture', *Theology Today* 48(2), 128–138.
- Brunner, E., 1935, *Vom Werk des Heiligen Geistes*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Brunner, E., 1960, *Die christliche Lehre von der Kirche, vom Glauben und von der Vollendung*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Buitendag, J., 2006, Ongepubliseerde openingsrede van die Nasionale Colloquium, 27 April 2006, Kerkargief NHKA, Pretoria.
- Bultmann, R., 1955, *Theology of the New Testament, Volume 2*, SCM, London.
- Busch, E., 1998, *Die Grosse Leidenschaft. Einführung in die Theologie Karl Barths*, Chr. Kaiser Gütersloher Verlaghaus, Gütersloh.
- Busch, E., 2004, *The great passion. An introduction to Karl Barth's theology*, in D.L. Guder & J.J. Guder, B. William (eds.), transl. G.W. Bromiley, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids.
- Bush, M., 2008, 'Calvin and the reformanda sayings', in H. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research (2006)*, p. 285–299, Vandenhoeck & Ruprecht, GmbH & Co. KG, Göttingen.
- Bybelgenootskap van Suid-Afrika 1983, *Nuwe Afrikaanse Bybelvertaling*, NG Kerk Uitgewers, Wellington.
- Callahan, K.L., 2002, *The future that has come: New possibilities for reaching and growing the grassroots*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Calvin, J., [1531–1564] 1863–1900, ‘Calvini opera quae supersunt omnia, Vol. I-LIX’, in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (emendator), *Corpus Reformatorum, Vol. XXIX-LXXXVII*, Schwetschke, Brunsvigae-Berolini.
- Calvin, J., 1539, *Reply to Sadoleto*, viewed 15 March 2016, from <http://rels365fa10.pbworks.com/w/page/33320860/Calvin's%20%E2%80%9CReply%20to%20Sadoleto%E2%80%9D>.
- Calvin, J., 1557, *Commentary on the Book of Psalms, Vol. 1*, transl. J. Anderson, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, viewed n.d., from <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom08.html>.
- Calvin, J., 1559, ‘Institutes of the Christian religion’, in R.J. Dunzweiler (ed.), transl. H. Beveridge, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI.
- Carroll, J.W. (red.), 1986, *Handbook for congregational studies*, Abingdon, Nashville, TN.
- Carter, C.A., 1995, ‘Karl Barth’s revision of Reformed ecclesiology’, *Perspectives in Religious Studies* 22(1), 35–44.
- Castells, M., 2000, *The rise of the network society*, Blackwell, Oxford.
- Chadwick, H., [1967] 1986, *The early church*, 16th edn., Pelican Books, Harmondsworth.
- Chernick, I., 2015, ‘Fake, “snake-eat” pastors to face scrutiny’, *Pretoria News*, Friday, August 21, 2015, p. 1.
- Chin, C.S., 2003, ‘Calvin, mystical union and spirituality’, *Torch Trinity Journal* 6, 183–209.
- Congar, Y., 1997, *I believe in the Holy Spirit*, Crossroad Herder, New York.
- Conzelmann, H. & Lindemann, A., 1980, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, JCB Mohr, Tübingen.
- Cottret, B., 2000, *Calvin: A biography*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Cullman, O., 1986, *Unity through diversity*, Fortress Press, Philadelphia, PA.
- Cullman, O., 1943, ‘Die ersten christlichen Glaubensbekenntnisse’, in H. Shaffert transl., K. Barth (ed.), *Theologische Studien*, Heft 15, Evangelischer Verlag, Zollikon-Zürich.
- D’Assonville, V.E., 2010, ‘Calvin as an exegete of Scripture: A few remarks with reference to Calvin research in general’, in C.J. Smit, W.A. Dreyer, & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African Perspective*, *In die Skriflig* (Supplementum 3), 129–144.
- Dankbaar, W.F., 1957, *Calvijn - Zijn weg en werk*, GF Callenbach N.V., Nijkerk.
- De Beer, C.S., 2008, ‘Die invensie van ’n toekoms: Taal, betekenisvolle inligting en toekomsinvensie’, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 48(3), 147–158.
- De Groot, K., 2007a, ‘Fluide vorme van kerk-zijn’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 240–279, Kok, Kampen.
- De Groot, K., 2007b, ‘Onderzoek naar kerk in Nederland’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 27–45, Kok, Kampen.

- De Roest, H. & Stoppels, S., 2007, 'Levend lichaam', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 12–26, Kok, Kampen.
- De Roest, H., 2007, 'Kerksluiting', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 199–238, Kok, Kampen.
- Denzinger, H. & Rahner, K., 1957, *Enchiridion symbolorum editionem* 31, Herder, Barcinone-Friburgi-Romae.
- Dingemans, G.D.J., 1992, 'Kerkorde als ecclesiologiese vormgewing', in W. van 't Spijker & L.C. van Drimmelen (reds.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, pp. 207–220, Kok, Kampen.
- Dingemans, G.D.J., 2005, *De stem van de roepende: Pneumateologie*, Kok, Kampen.
- Drabble, M., 2001, 'A beastly century', *American Scholar* 70(1), 160–162.
- Dreyer, P.S., 1951, 'Die antropologie van Ludwig Feuerbach', ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Dreyer, T.F.J., 1995, 'Implikasies van die kommunitatiewe handelingsteorie vir 'n prakties-teologiese perspektief op die ekklesiologie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 792–805. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1435>
- Dreyer, T.F.J., 1998, 'Spiritualiteit, identiteit en die etos van die Nederduitsch Hervormde Kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 54(1/2), 289–314. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v54i1/2.1409>
- Dreyer, T.F.J., 2003, 'Statistieke vertel 'n storie: 'n Visie vir die Hervormde Kerk op pad na 2010', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 59(4), 1045–1062. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v59i4.685>
- Dreyer, T.F.J., 2005, "'Kenotiese" prediking – die katalisator vir liturgiese verdieping in die huidige konteks', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 61(1/2), 93–108. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v61i1/2.440>
- Dreyer, W.A., 2014, 'Conversio ad docelitam: Calvin oor bekering en Christenwees', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 70(3), Art. #2094, 5 pages, <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i3.2094>
- Dreyer, W.A., 2015, 'n Heilige, algemene kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2826, 8 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2826>
- Ducker, C., 2008, 'The concept and practice of *missio Dei*', viewed 20 January 2014, from <http://www.theduckers.org/media/missio%20dei.pdf>
- Durant, W., 1950, *The age of faith*, Simon and Schuster, New York.
- Faith & Order, 2005, *The nature and mission of the church*, WCC, Geneva.
- Firet, J., 1987, *Spreken als een leerling*, Kok, Kampen.

- Flannery, A., 1980, *Vatican Council II: The conciliar and post-conciliar documents*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Frank, G.C., 1991, 'The Eastern Christian tradition', in G.J. Pillay & W.J. Hofmeyr, *Perspectives on church history*, pp. 96–108, De Jager-HAUM, Pretoria.
- Frost, M. & Hirsch, A., 2003, *The shaping of things to come: Innovation and mission for the 21st-century Church*, Hendrickson, Peabody MA.
- Gadamer, H-G., 1977, 'Man and language', in *Philosophical Hermeneutics*, pp. 255–265, transl. D.E. Linge, University of California Press, Berkeley, CA.
- Gay, D.C., 2006, 'A practical theology of church and world: Ecclesiology and social vision in 20th century Scotland', unpublished Ph.D. thesis, Edinburgh School of Divinity, viewed n.d., from <http://hdl.handle.net/1842/1699>
- George, K.M., 2010, 'Ecclesiology in the Orthodox tradition', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 155–169, Routledge, New York.
- Gifford, E.H., [1893] 1999, 'Introduction' in P. Schaff & H. Wace (eds.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 7, First Series, *The seven ecumenical councils*, pp. 1–103, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Goedhart, G.L., 1984, *Gemeente opbouw: Om dienende, vierende, lerende en delende gemeente te worden*, Kok, Kampen.
- Gooder, P., 2010, 'In search of the early "church"', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 9–27, Routledge, New York.
- Goold, G.P. & Lake, K., 1975, *The apostolic fathers, Vols. 1 & 2*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Graafland, C., 1986, 'Jodocus van Lodenstein (1620–1676)', in T. Brienens *et al.* (eds.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, p. 85–125, Boekencentrum, 's-Gravenhage.
- Greig, P., 2007, *God on mute*, Survivor/Kingsway Communications, Eastbourne.
- Guder, D.L., 2000, *The continuing conversion of the church*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Guest, M., Tusting, K. & Woodhead, L. (eds.), 2004, *Congregational studies in the UK: Christianity in a post-Christian context*, Ashgate, Aldershot. (Explorations in practical, pastoral and empirical theology.)
- Haitjema, T.L., 1957, 'Calvijn en de Calvinisme', in J. Waterink (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, pp. 1132–1175, Elsevier, Amsterdam & Brussels.
- Halstead, K.A., 1998, *From stuck to unstuck: Overcoming congregational impasse*, The Alban Institute, Washington DC.

- Hauerwas, S., 2013, *Approaching the end: Eschatological reflections on church, politics and life*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Healy, N., 2000, *Church, world and the Christian life: A practical-prophetic ecclesiology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Heering, G.J., [1928] 1981, *De zondeval van het christendom: Een studie over christendom, staat en oorlog*, Bijleveld, Utrecht.
- Hegstad, H., 2013, *The real church: An ecclesiology of the visible*, Wipf & Stock, Eugene, OR.
- Heifetz, R.A., 1994, *Leadership without easy answers*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Heitink, G., 2000a, *Praktische theologie: Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*, Kok, Kampen.
- Heitink, G., 2000b, 'Het publieke karakter van de kerk', *Skrif en Kerk* 21(2), 260–276.
- Heitink, G., 2005, 'De toekomst van die kleine gemeente', *De Ouderlingsblad* 83(954), 22–25.
- Heitink, G., 2007, *Een kerk met karakter: Tijd voor heroriëntatie*, Kok, Kampen.
- Hendriks, H.J., 2007, 'Missional theology and social development', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 999–2016. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v63i3.244>
- Hendriks, J., 1990, *Een vitale en aantreklike gemeente: Benadering en metode van gemeenteopbouw*, Kok, Kampen.
- Hendriks, J., 1999, *De gemeente als herberg: De kerk van 2000 – een concrete utopie*, Kok, Kampen.
- Herbst, M., 2005, 'Minderheit mit Zukunft: Kirche zwischen Resignation und Aufbruch', *Kerygma und Dogma* 51(1), 2–26.
- Herbst, M., 2008, *Wachsende Kirche: Wie Gemeinde den Weg zu postmodernen Menschen finden kann*, Brunnen Verlag, Giessen.
- Hirsch, A., 2006, *The forgotten ways: Reactivating the missional church*, Brazos, Grand Rapids, MI.
- Hoekendijk, J.C., 1964, *De kerk binnenste buiten*, Ten Have, Amsterdam.
- Hogg, M.A., 2006, 'Social identity theory', in P.J. Burke (ed.), *Contemporary social psychological theory*, pp. 111–136, Stanford University Press, Palo Alto, CA.
- Hooker, P., 2008, *Missional ecclesiology*, viewed n.d., from <http://www.negapby.org/missionalecc.pdf>.
- Horrell, D.G., 2002, 'Studying Christian identity and content', in A.J. Blasi (ed.), *Handbook of Early Christianity: Social science approaches*, pp. 308–336, Rowman Alitimira, Walnut Creek.
- Hybels, B., 2002, *Courageous leadership*, Zondervan, Grand Rapids, MI.

- Innes, W., 1983, *Social concern in Calvin's Geneva*, Pickwick Publications, Allison Park, PA.
- Jaworski, J., 1998, *Synchronicity: The inner path of leadership*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Kallistos, W., 1993, *The Orthodox Church*, Penguin Books, London.
- Kärkkäinen, V-M., 2002, *An introduction to ecclesiology: Ecumenical, historical and global perspectives*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Käsemann, E., 1963, Unity and diversity in New Testament ecclesiology, *Novum Testamentum* 6(4), 290–297.
- Keifert, P.R., 1992, *Welcoming the stranger: A public theology of worship and evangelism*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Kelly, J.N.D., 1972, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, 3. Aufl., K. Dockhorn & A.M. Ritter transl., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Kennedy, D., 2011, 'Diaconate in the Ukrainian Catholic Church: An outline of a Paradigm', viewed 22 April 2012, from <http://diaconateinchrist.typepad.com/diaconate-in-christ/2011/01/the-diaconate-in-the-ukrainian-catholic-church-an-outline-of-a-paradigm.html>.
- Kinnaman, D., 2007, *unChristian: What a new generation really thinks about Christianity*, Baker Books, Grand Rapids, MI.
- Koffeman, L.J., 2009, *Het goed recht van de kerk: Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kok, Kampen.
- Koffeman, L.J., 2015, "Ecclesia reformata semper reformanda" Church renewal from a Reformed perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2875, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2875>
- Kraemer, H., 1947, *The Christian message in a non-Christian world*, Edinburgh House Press, London.
- Kraemer, H., 1958, *From mission field to independent church*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kraemer, H., 1960, *Het vergeten ambt in de kerk*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kruger, P., 2014, 'Die invloed van sekularisasie op die Nederduitse Gereformeerde Kerk: 'n Kerkhistories-sosiologiese perspektief', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Kübler-Ross, E., 1969, *On death and dying*, MacMillan, New York.
- Kuitert, H.M., 2000, *Over religie: Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Ten Have, Baarn.
- Küng, H., 1976, *The church*, transl. R. & R. Ockenden, Search Press, London.
- Küng, H., 1992, *Credo. Das Apostolische Glaubensbekenntnis – Zeitgenossen erklärt*, Schott, Mainz.
- Küng, H., 2003, *The Catholic Church: A short history*, The Modern Library, New York.

- Kuyper, A., 1870, *Geworteld en gegrond: De kerk als organisme en instituut*, H. de Hoog, Amsterdam.
- Kuyper, A., 1910, *Dictaten dogmatiek IV*, Kok, Kampen.
- Labuschagne, F.J., 2009, 'Kerkleierskap as bemiddeling van 'n onmoontlike werklikheid: 'n Prakties-teologiese ondersoek na die rol van leierskap in die transformasie van gemeentes', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Lamont, W.M., 1969, *Godly rule. Politics and religion 1603–1660*, Eyre and Spottiswoode Ltd, London.
- Latourette, K.S., 1964, *A history of Christianity*, Eyre & Spottiswoode, London.
- Lee, D.Y.K., 2004, "'The Holy Spirit as Bond" in Calvin's thought: Its functions in connection with the extra Calvinisticum', ongepubliseerde Ph.D. thesis, University of Edinburgh, Faculty of Divinity.
- Lee, H.B., 2004, 'Calvin's sudden conversion (*subita conversio*) and its historical meaning', *Acta Theologica* (Supplementum 5), 103–116.
- Leitenberg, M., 2006, 'Deaths in wars and conflicts in the 20th century', in *Cornell University Peace Studies Program Occasional Paper #29*, viewed 09 June 2014, from <http://www.google.co.za/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0CEAQFjAE&url=http%3A%2F%2Fwww.cissm.umd.edu%2Fpapers%2Ffiles%2Fdeathswarsconflictsjune52006.pdf&ei=KZmxU63oHMvY7AbRgIG4CQ&usg=AFQjCNFv8wzvRTSDsoS1WcaNd-bMZms81Q&bvm=bv.69837884,d.ZGU>
- Lennan, R., 2010, 'Roman Catholic ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 234–250, Routledge, New York.
- Lewin, R. & Regine, B., 1999, *The soul at work: Unleashing the power of complexity science for business success*, Texere, London.
- Loisy, A., 1902, *L'Évangile et l'Église*, Picard, Paris.
- Louw, J.P. & Nida, E.A., 1989, *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains*, vol. 1, Bible Society of South Africa, South Africa.
- Mann, A., 1998, *The in-between church: Navigating size transitions in congregations*, Alban Institute, New York.
- Mannion, G. & Mudge, L.S. (eds.), 2010, *The Routledge Companion to the Christian church*, Routledge, New York.
- McClung, L.G., 1994, 'Pentecostal/Charismatic perspectives on a missiology for the twenty-first century', *Pneuma* 16(1), 11–21.
- McGavran, D.A., 1955, *Bridges of God*, World Dominion, London.
- McGrath, A.E., 2001, *Christian theology: An introduction*, Blackwell, Oxford.
- McNeal, R., 2003, *The present future: Six tough questions for the church*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Mead, L.B., 1991, *The once and future church: Reinventing the congregation for a new mission frontier*, The Alban Institute, New York.
- Mead, L.B., 1994, *Transforming congregations of the future*, Alban Institute, Washington DC.
- Migne, J-P., 1863, *Opera Omnia, Patrologia Latina Vol. 89, p. 1029*, viewed 13 November 2014, from https://books.google.co.za/books?id=B2mpmx6QFRoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Milner, B.C., 1970, *Calvin's doctrine of the church*, Brill, Leiden.
- Minnear, P.S., 1960, *Images of the church in the New Testament*, Westminster John Knox, Louisville, KY.
- Moltmann, J., 1978, *Invitation to a messianic lifestyle*, SCM, London.
- Moltmann, J., 1993, *The church in the power of the Spirit: A contribution to messianic ecclesiology*, transl. M. Kohl, Fortress, Minneapolis, MN.
- Montgomery, M.H., 2010, 'Non-conformist ecclesiologies', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 217–233, Routledge, New York.
- Murray, A.H., 1962, *The political philosophy of J.A. De Mist*, HAUM, Pretoria en Kaapstad.
- Nederlands Hervormde Kerk, 1951, *Kerkorde*, viewed n.d., from <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=Literatuur&item=118&subitem>.
- Neuser, W.H., 2001, 'The first outline of Calvin's theology – The preface to the New Testament in the Olivétan Bible of 1535', *Koers* 66(1/2) 1–22. <http://dx.doi.org/10.4102/koers.v66i1/2.385>
- NHKA, 1996, *Ondersoek na die krisis in pastorieë*, NHKA Argief, Pretoria.
- NHKA, 1997, *Kerkorde van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, NHKA Argief, Pretoria.
- Niemandt, N., 2007, *Nuwe drome in nuwe werklikhede: Geloofsgemeenskappe in pas met 'n postmoderne wêreld*, Lux Verbi, Wellington.
- Oberholzer, J.P., 1995, 'Die kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 851–857. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1441>
- Oberholzer, J.P., 1999, 'Terug op die pad', in D.J.C. van Wyk (red.), *20ste Eeu Hervormde Teologie*, pp. 449–462. Sentik, Pretoria.
- Opitz, P., 1994, *Calvins theologische Hermeneutik*, Neukirchner Verlag, Neukirchen.
- Orwell, G., 1949, 1984, Penguin Books, London.
- Osmer, R.R., 2008, *Practical Theology: An introduction*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Osmer, R.R., 2011, 'Practical Theology: A current international perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(2), Art. #1058, 7 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v67i2.1058>

- Pannenberg, W., 1970, *The working of the Spirit in the creation and in the people of God*, Westminster, Philadelphia, PA.
- Pelikan, J., 1971, *The Christian tradition*, vol. 1, *A history of the development of doctrine*, The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Pelikan, J., 2005, *Whose Bible Is It?*, Penguin, New York.
- Pelser, G.M.M., 1995, 'Die kerk in die Nuwe Testament', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 645–676. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1421>
- Peterson, C.M., 2013, *Who is the church? An ecclesiology for the twenty-first century*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pieterse, H.J.C., 1990, 'Praktiese Teologie is 'n kommunikatiewe teologiese handelingswetenskap', in L.M. Heyns & H.J.C. Pieterse, *Eerste treë in die Praktiese Teologie*, pp. 49–60, Gnosis, Pretoria.
- Pieterse, H.J.C., 1991, *Gemeente en prediking*, NG Kerk Boekhandel, Pretoria.
- Pilch, J.J., 2000, *Healing in the New Testament: Insights from medical and Mediterranean anthropology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pillay, G.J., 1991, 'Christianity and Enlightenment', in G.J. Pillay & J.W. Hofmeyr (eds.), *Perspectives on church history*, pp. 184–198, HAUM, Pretoria.
- Pokusa, J.W., 1979, 'A canonical-historical study of the diaconate in the Western Church', ongepubliseerde Ph.D. thesis, Catholic University of America, Washington, DC.
- Pont, A.D., 1981, *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*, Deel 1, HAUM, Pretoria.
- Pont, A.D., 1986, 'Verbond en volkskerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 42(1), 28–76. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v42i1.2128>
- Pont, A.D., 1995, 'Die reformatoriese kerkbegrip: Enkele groot lyne op grond van Calvyn se uiteensetting', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 771–791. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1434>
- Rah, S-C., 2009, *The next evangelicalism: Freeing the church from Western cultural captivity*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Rahner, K. & Vorgrimler, H. (herausgeber), 1962, *Diakonia in Christo*, Herder, Freiburg.
- Randi, J., 1987, *The faith healers*, Prometheus Books, Buffalo NY.
- Ratzinger, J., 2005, *Einführung in das Christentum. Vorlesungen über das Apostolische Glaubensbekenntnis*, Kösel-Verlag, München.
- Rendle, G.R., 1998, *Leading change in the congregation*, The Alban Institute, Washington DC.
- Richebacher, W., 2003, 'Missio Dei: The basis for mission or a wrong path?', *International Review of Mission* 92, 588–605.

- Roloff, J., 1993, *Die Kirche im Neuen Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (NTD Ergänzungsreihe 10.)
- Rooms-Katolieke Kerk, 1870, *Concilium Vaticanum, Sessio IV*. Const. Dogm. I De Ecclesia Christi, Mirbt 606.
- Roux, G., s.d., *Riglyne vir die handhawing van 'n balans in die bediening*, ongepubliseerde verslag aan die Moderatuur van die NG Kerk.
- Runia, K., 1990, 'De ecclesiologie van de Wereldraad', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 246–256, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Scaruffi, P., 2009, *Wars and casualties of the 20th and 21st centuries*, viewed n.d., from <http://www.scaruffi.com/politics/massacre.html>
- Schaff, P. & Wace, H., 1961, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 1, *The Church history of Eusebius*, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999a, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 3, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999b, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999c, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 4, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999d, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 7, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999e, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P., [1877] [1889] [1905] 1919, *The creeds of Christendom with a history and critical notes*, vol. 1 & 2, 1889 edition as reprinted in 1905 and 1919, Harper & Row, New York.
- Schillebeeckx, E., 1974, *Jezus: Het verhaal van een levende*, H. Nielsen, Bloemendaal.
- Schor, A.M., 2009, 'Conversion by the numbers: Benefits and pitfalls of quantitative modelling in the study of early Christian growth', *Journal of Religious History* 33(4), 472–498.
- Scott, W., 1977, *Die Missionstheologie Karl Barths*, Brunnen Verlag, Basel.
- Seed Educational Trust, 2008, 'Facilitative leadership training course: participants manual', ongepubliseerde opleidingsmateriaal.
- Smit, G., 2007, 'Ekklesiologie deur 'n Antiogeense lens', *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 22(1), 135–149.
- Smit, P.J. (red.), 2007, *Management principles*, Juta, Kaapstad.

- Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western world in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco, CA.
- Stark, R., 1997, *The Rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western World in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco.
- Stark, R., 2006, *Cities of God: The real story of how Christianity became an urban movement and conquered Rome*, Harper, San Francisco, CA.
- Stark, R., 2007, *Discovering God: The origins of great religions and the evolution of belief*, Harper Collins, New York.
- Sweet, L., 1999, *Soulsunami: Sink or swim in new millenium culture*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Sweet, L., 2001, *Carpe mañana: Is your church ready to seize tomorrow?*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Tjafel, H., 2010, *Social identity and intergroup relations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Trimp, C., 1990, 'De kerk bij A. Kuyper en K. Schilder', in W. van 't Spijker (red.), *De kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Tsirpanlis, C.N., 1991, *Introduction to eastern Patristic thought and Orthodox theology*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Van Aarde, A.G., 1995, 'Die historiese Jesus en die kerk', *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies* 51(3), 623–644. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1419>
- Van Aarde, A.G., 2004, 'Teologiese hermeneutiek', ongepublseerde studiemateriaal vir interdissiplinêre module OTW 451, Universiteit van Pretoria.
- Van der Borgh, E., 2010, 'Reformed ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 187–201. Routledge, New York.
- Van der Merwe, L., 2013, 'Die vroeë Christelike gemeenskap van Rome in die eerste eeu as alternatiewe gemeenskap: 'n Sosiaal-wetenskaplike en historiese ondersoek', ongepubliseerde M.Div.-skripsie, Universiteit van Pretoria.
- Van der Ven, J.A., 1993, *Ecclesiology in context*, Kok, Kampen.
- Van Dorssen, sa., *Laat zien wat je bezielt – Missionair werk: Waarom, wat en hoe*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.
- Van Huyssteen, J.W., 1999, *The shaping of rationality: Towards interdisciplinarity in theology and science*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Van Huyssteen, W., 1987, *Teologie as kritiese geloofsverantwoording*, RGN, Pretoria.

- Van Lodensteyn, J., [1672] 1739, *Beschouwinge van Zion: Ofte Aandagten en Opmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van't Gereformeerde Christen Volk. Gestelt in eenige t'Zamenspraken, De Sesden Druk, vermeerderd met een Voor-Berigt*, Adrianus en Johannes Douci, s'Gravenhage.
- Van Oort, J., 1990, 'Augustinus over de kerk', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 65–94, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van Ruler, A.A., 1945, *Religie en politiek*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1952, *Bijzonder en algemeen ambt*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1958, *Heeft het nog zin, van 'volkskerk' te spreken?*, H. Veenman & Zonen, Wageningen.
- Van Selms, A., 1952, *Lig uit lig*, HAUM/J.H. De Bussy, Kaapstad-Pretoria.
- Van Swigchem, D., 1955, *Het missionair karakter van de christelike gemeente volgens de brieven van Paulus en Petrus*, Kok, Kampen.
- Van Wageningen, J. & Muller, F., 1921, *Latijnsch woordenboek*, in J.B. Wolters (ed.), Groningen, Den Haag.
- Van Wyk, J.H., 2010, 'What are the key characteristics of a Christian life? A comparison of the ethics of Calvin to that of Augustine and their relevance today', in C.J. Smit, W.A. Dreyer & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African perspective, In die Skriflig* (Supplementum 3), 41–69.
- Van Wyk, B.J., 1991, *Die presbiteriaal-sinodale kerkbegrip*, Kital, Pretoria.
- Van't Spijker, W. (red.), 1990a, *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990b, 'De kerk bij Calvin: Theocratie', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 126–142, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990c, 'De presbyteriale-synodale stelsel', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 143–162, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990d, 'Uitzicht', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, p. 507–521, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Velthuysen, G.C., 1988, 'Die wese van die kerk: 'n Teologiese antwoord op 'n filosofiese vraag', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 44(2), 489–513. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v44i2.2224>
- Vermes, G., 1993, *The religion of Jesus*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Vinzent, M., 2006, *Der Ursprung des Apostolikums im Urteil der kritischen Forschung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Viola, F. & Barna, G., 2008, *Pagan Christianity? Exploring the roots of our church practises*, Tyndale House, Carol Stream, IL.
- Volf, M., 1998, *After our likeness: The church as an image of the Trinity*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Vuntarde, P.C.V. & Van Oort, J., 2013, 'Augustine's ecclesiology and its development between 354 and 387 AD', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #1929, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v69i1.1929>
- Ward, P., 2002, *Liquid church*, Hendrickson, Peabody, MA.
- Weinrich, M., 2013, 'Karl Barth (1886–1968) ein reformierter Reformierter. Theologie für eine durch Gottes Wort reformierende Kirche', in M. Hofheinz & M. Zeindler, *Reformierte Theologie weltweit. Zwölf Profile aus dem 20. Jahrhundert*, p. 23–46, Theologischer Verlag Zürich.
- Wendel, F., 1978, *Calvin: The origins and development of his religious thought*, transl. P. Mairet, William Collins & Sons, London.
- Wethmar, C.J., 1997, 'Ecclesiology and theological education: A South African reformed perspective', *Skriften Kerk* 18(2), 415–430. <http://dx.doi.org/10.4102/ve.v18i2.573>
- Wheatley, M.J., 1999, *Leadership and the new science: Discovering order in a chaotic world*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Wilson, A., 1997, 'Resensie: Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: A sociologist reconsiders history*, Princeton University Press, Princeton', *Journal of Unification Studies* 1, 131–135.
- Zizioulas, J., 1985, *Being as communion: Studies in personhood and the church*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY.